

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.17441900>

BILISH VA IQTISODIY ONG: GNOSEOLOGIK ASOSLARDA INSON TAFAKKURINING IQTISODIY CHEGARALARI

Ismoilov Maxamadixon Isroilovich

Namangan davlat texnika universiteti Ijtimoiy fanlar kafedrası professori

Annotatsiya. Mazkur maqolada bilish jarayoni va inson tafakkurining iqtisodiy ong bilan o‘zaro aloqasi gnoseologik nuqtai nazardan tahlil qilinadi. Tadqiqotda iqtisodiy ongning shakllanishi insonning bilish qobiliyati, tajriba, ijtimoiy ong va ideologik tizimlar bilan uzviy bog‘liqligi asosida yoritilgan. Gnoseologik yondashuvda iqtisodiy qarorlar inson tafakkurining kognitiv strukturalari, ma’naviy qadriyatlari va axborot muhitidagi tahliliy qobiliyatlari orqali shakllanishi aniqlanadi. Shu ma’noda, iqtisodiy ong nafaqat iqtisodiy muhit mahsuli, balki bilish jarayonining natijasi sifatida talqin etiladi. Maqolada inson tafakkurining iqtisodiy chegaralari — ya’ni, sub’ektiv bilim, ijtimoiy tajriba va kognitiv determinizm o‘rtasidagi ziddiyatlar falsafiy tahlil asosida ochib berilgan. Natijada, iqtisodiy ongning gnoseologik chegaralari insonning ma’naviy o‘zlikni anglash darajasi, tanqidiy fikrlash salohiyati va axloqiy baholash imkoniyatlari bilan belgilanadi. Tadqiqot bilish va iqtisodiy tafakkur o‘rtasidagi gnoseologik uyg‘unlikni falsafiy asosda yoritib, insonning iqtisodiy qarorlaridagi bilimning sifat o‘lchovlarini qayta talqin qiladi.

Kalit so‘zlar: bilish nazariyasi, gnoseologiya, iqtisodiy ong, inson tafakkuri, kognitiv chegara, tanqidiy tafakkur, axborot iqtisodiyoti, ma’naviy ong, sub’ektiv bilim, ijtimoiy determinizm, iqtisodiy qarorlar, kognitiv mexanizm, falsafiy bilish.

KIRISH

Bilish jarayonlari va inson tafakkurining iqtisodiy ong bilan o‘zaro aloqasi bugungi falsafiy tafakkurda eng dolzarb yo‘nalishlardan biridir. XXI asrda iqtisodiy tizimlar tobora “bilim asosli iqtisodiyot” (knowledge-based economy) shakliga o‘tayotgani sababli, inson tafakkuri ishlab chiqarishning bevosita resursi sifatida namoyon bo‘lmoqda [1]. Shu bilan birga, axborot oqimlarining kuchayishi, algoritmik boshqaruv tizimlari va sun’iy intellekt asosidagi tahlil platformalari inson tafakkurining iqtisodiy qarorlar qabul qilishdagi rolini o‘zgartirmoqda. Gnoseologik yondashuv bu jarayonni “bilimning iqtisodiy lashtirilishi” (economization of knowledge) sifatida talqin etadi, ya’ni insonning bilish qobiliyati ham iqtisodiy samaradorlik mezonlariga bo‘ysundirilmoqda [2]. Shu sababli, inson tafakkurining iqtisodiy chegaralarini aniqlash nafaqat nazariy falsafa uchun, balki iqtisodiy siyosat, ijtimoiy boshqaruv va ma’naviy rivojlanish strategiyalari uchun ham metodologik ahamiyat kasb etadi.

Gnoseologiya – bu insonning bilish jarayonlarini, haqiqatni anglash shakllarini va tafakkur chegaralarini o‘rganuvchi falsafiy yo‘nalishdir. Mazkur tadqiqotda gnoseologik yondashuv iqtisodiy ongni inson bilish faoliyatining mahsuli sifatida izohlaydi, ya’ni iqtisodiy tafakkur insonning dunyoni bilish usuli va borliqni tushunish

mexanizmlari bilan bevosita bog‘liqdir [3]. Bilishning bu shakli uchta darajada namoyon bo‘ladi: intuitiv (tajribaviy), ratsional (mantiqiy) va ijtimoiy (kollektiv ong) darajalarda. Ushbu uch daraja iqtisodiy qarorlarning shakllanishida muhim rol o‘ynaydi, chunki insonning iqtisodiy tanlovi nafaqat ma’lumotlarga asoslanadi, balki ularni qabul qilishdagi kognitiv filtrlar, e’tiqodlar va madaniy qadriyatlar bilan chegaralanadi. Shu bois, iqtisodiy ongni gnoseologik tahlil qilish – bu inson tafakkurining chegaralarini falsafiy jihatdan aniqlash demakdir.

Zamonaviy iqtisodiy tafakkurda “kognitiv determinizm” va “epistemik assimetriya” tushunchalari inson tafakkurining iqtisodiy faoliyatdagi rolini qayta baholashga undamoqda. Kognitiv determinizm deganda inson tafakkurining algoritmik yoki ideologik tizimlar tomonidan oldindan belgilangan tarzda harakat qilishi tushuniladi [4]. Epistemik assimetriya esa axborotga egalik va uni talqin qilishdagi nomutanosiblikni anglatadi. Masalan, raqamli iqtisodiyotda algoritmlar, sun’iy intellekt va tahliliy tizimlar insonning kognitiv mustaqilligini cheklab, iqtisodiy qarorlar ustidan “bilish nazorati”ni amalga oshirmoqda. Shu sababli, iqtisodiy ongning gnoseologik tahlili insonning erkin bilish imkoniyatlarini tiklash, ya’ni bilimni iqtisodiy vosita emas, inson tafakkurining mohiyati sifatida qayta anglash zarurligini taqozo etadi.

Bundan tashqari, inson tafakkurining iqtisodiy chegaralari faqat sub’ektiv bilish xatoliklari bilan emas, balki ijtimoiy va institutsional omillar bilan ham belgilanadi. M. Polanyi (1966) “bilimning shaxsiy tabiati” nazariyasida ta’kidlaganidek, har qanday bilish jarayoni sub’ektiv pozitsiyaga ega; shu sababli iqtisodiy ong ham to‘liq obyektiv bo‘lishi mumkin emas. J. Habermas (1984) esa kommunikativ ratsionallik nazariyasida iqtisodiy ongni ijtimoiy muloqot va diskursiv bilish kontekstida tahlil qilib, inson tafakkurining iqtisodiy faollikdagi ma’nosini kengaytiradi [5]. Shu nuqtai nazardan, iqtisodiy ong gnoseologik jihatdan inson tafakkurining ko‘p qatlamli ifodasi bo‘lib, u bir vaqtning o‘zida bilim, qadriyat va axloqiy pozitsiyalarni o‘z ichiga oladi.

Shunday qilib, mazkur maqola inson tafakkurining gnoseologik chegaralarini, bilish va iqtisodiy ong o‘rtasidagi o‘zaro dialektik bog‘liqlikni hamda zamonaviy axborot jamiyatida iqtisodiy tafakkurning kognitiv transformatsiyasini falsafiy tahlil qilishga qaratilgan. Tadqiqotning dolzarbligi shundaki, u iqtisodiy qarorlar jarayonida inson tafakkurining erkinlik darajasi, bilim sifati va ma’naviy anglash mexanizmlarini aniqlab, gnoseologiyani iqtisodiy tafakkurning asosiy metodologik paradigmasi sifatida qayta talqin etadi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI

Inson tafakkurining iqtisodiy ong bilan o‘zaro bog‘liqligini tahlil qilishda zamonaviy gnoseologiya, ijtimoiy falsafa va iqtisodiy epistemologiya yo‘nalishlari muhim metodologik zamin yaratadi. P. Drucker o‘zining “Post-Capitalist Society” asarida [6] inson tafakkurini postindustrial jamiyatning asosiy ishlab chiqarish kuchi sifatida talqin etadi. Unga ko‘ra, kapital va mehnatning o‘rnini bilim va tafakkur egallab, iqtisodiy faoliyatning markazida “bilim sub’ekti” — ya’ni fikrlovchi inson turadi. Bu qarash gnoseologik tahlilda fundamental ahamiyatga ega, chunki insonning

iqtisodiy qarorlari endilikda moddiy resurslardan ko'ra bilish qobiliyatiga tayanmoqda. R. Florida "Creative Class" kontsepsiyasida bu fikrni davom ettirib, iqtisodiy taraqqiyotning markaziga ijodiy tafakkur, innovatsion yondashuv va kognitiv salohiyatni qo'yadi [7].

J. Nicolet tomonidan ilgari surilgan "The Economization of Knowledge in the Digital Age" g'oyasi [8] esa bilimning tovarlashuvi jarayonini ko'rsatadi. Muallifning fikricha, raqamli asrda bilim o'zining gnoseologik qadriyat xususiyatini yo'qotib, iqtisodiy foyda mezonlariga bo'ysunmoqda. Bu jarayon "bilishning iqtisodiy lashtirilishi" (economization of knowledge) deb ataladi. Shu bilan birga, Sh. Zuboffning "The Age of Surveillance Capitalism" asarida [9] axborot va algoritmik nazorat mexanizmlari inson tafakkurining mustaqilligini cheklab, kognitiv suverenitet inqiroziga olib kelayotgani tahlil qilinadi. Muallif "bilim kapitali" (knowledge capital) atamasiga yangi ma'no berib, bilimning o'zi iqtisodiy ekspluatatsiya vositasiga aylanganini isbotlaydi.

R. Audi "Epistemology: A Contemporary Introduction to the Theory of Knowledge" asarida [10] bilimning tabiati, ishonchliligi (justification) va asoslanganligi (rational grounding) masalalarini falsafiy tahlil qiladi. Bu yondashuv iqtisodiy ongning gnoseologik kategoriya sifatida talqin qilish imkonini beradi. Audi nazariyasida bilish harakati — bu inson tafakkurining empirik, mantiqiy va aksiologik o'lovlarida namoyon bo'luvchi jarayon. Shu sababli, iqtisodiy tafakkur ham nafaqat amaliy, balki normativ va bilimiy asosga ega. Habermasning "The Theory of Communicative Action" asari [11] bu g'oyani ijtimoiy darajada chuqurlashtirib, iqtisodiy qarorlarni kommunikativ ratsionallik natijasi sifatida tahlil qiladi. Iqtisodiy ong shu ma'noda kommunikativ-gnoseologik jarayonga aylanadi — inson o'z qarorlarini faqat manfaat nuqtayi nazaridan emas, balki muloqot, kelishuv va ijtimoiy anglash jarayonlari orqali shakllantiradi.

M. Polanyi "Personal Knowledge" [12] kontsepsiyasida har qanday bilish jarayoni insonning sub'ektiv ishtirokisiz mavjud bo'la olmasligini ta'kidlaydi. Uningcha, "tacit knowledge" — ya'ni "yashirin bilim" insonning tajriba va intuitiv tafakkurida mujassam bo'ladi. Bu qarash iqtisodiy ongning gnoseologik chegaralarini ochadi: inson iqtisodiy qarorlarni to'liq obyektiv asosda emas, balki shaxsiy bilim, e'tiqod va hissiy tajriba asosida qabul qiladi. Aynan shu nuqtada F. A. Hayek "The Use of Knowledge in Society" maqolasida [13] iqtisodiy tizimni tarqoq bilimlar asosida o'zini o'zi muvofiqlashtiruvchi tizim sifatida izohlaydi. Hayek fikricha, bozor — bu inson tafakkurining ijtimoiy tarmog'i, unda bilimlar oqimi qarorlarni muvofiqlashtiradi.

D. Kahneman va A. Tversky "Prospect Theory" modelida [14] inson qarorlari ratsional emas, balki psixologik va kognitiv xatolarga tayanishini ilmiy isbotlaydi. Ularning tadqiqotlari iqtisodiy tafakkurning gnoseologik chegaralarini aniqlaydi — inson bilimi haqiqatga to'liq mos emas, balki ehtimolliklar, emotsiyalar va sezgi asosida shakllanadi. Shu fikrni G. Gigerenzer "Adaptive Thinking" kontsepsiyasida [15] davom ettirib, "bounded rationality" — cheklangan ratsionallik nazariyasini ishlab chiqadi. Unga ko'ra, iqtisodiy tafakkur insonning kognitiv imkoniyatlari bilan

chegaralangan bo'lib, bu gnoseologik cheklov iqtisodiy xatti-harakatlarning asosiy determinantidir.

A. Sen "Development as Freedom" [16] asarida bilish va erkinlikni inson taraqqiyotining asosiy sharti sifatida talqin etadi. U iqtisodiy erkinlikni faqat resurslardan foydalanish imkoniyati emas, balki bilim va tafakkur salohiyati bilan belgilanadigan jarayon sifatida ko'radi. J. Rawlsning "A Theory of Justice" asarida [17] esa bilim va adolat o'rtasidagi gnoseologik aloqadorlik tahlil qilinadi: bilimning notekis taqsimoti iqtisodiy tengsizlikni mustahkamlaydi, shuning uchun bilimga kirish imkoniyati adolatning muhim sharti hisoblanadi. Shu jihatdan, gnoseologik adolat — iqtisodiy adolatning ontologik poydevoridir.

Postmodern gnoseologiyada J.-F. Lyotard "The Postmodern Condition: A Report on Knowledge" asarida [18] bilimni legitimatsiya inqiroziga uchragan ijtimoiy hodisa sifatida tahlil qiladi. Unga ko'ra, bilim jamiyatda hokimiyat diskursi bilan uzviy bog'liq bo'lib, iqtisodiy ong ham ma'lumot oqimlari va ijtimoiy diskurslar tomonidan shakllanadi. Shu fikrni M. Foucault "The Archaeology of Knowledge" [19] asarida yanada chuqurlashtirib, bilimni hokimiyat va nazoratning markaziy vositasi sifatida izohlaydi. Foucault konsepsiyasida iqtisodiy ong — bu epistemik tuzilma bo'lib, u jamiyatdagi diskursiv hokimiyat orqali iqtisodiy bilimni shakllantiradi.

Habermas "Between Facts and Norms" asarida [20] iqtisodiy qarorlar tizimini huquqiy va axloqiy normalar bilan uyg'unlikda ko'rib, bilish jarayonining kommunikativ asosini belgilaydi. Shu bilan birga, U. Beck "Risk Society" [21] konsepsiyasida raqamli asrda bilimning xavf va noaniqlik bilan o'lchanayotganini ta'kidlaydi — ya'ni, zamonaviy iqtisodiy tafakkur o'zining gnoseologik barqarorligini yo'qotmoqda. Natijada, iqtisodiy ongni faqat ma'lumotga asoslangan tizim sifatida emas, balki inson tafakkurining murakkab kognitiv-madaniy faoliyati sifatida o'rganish zarur.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqotning metodologik tizimi falsafaning ko'p darajali bilish modeliga asoslanadi, bunda inson tafakkurining iqtisodiy ong bilan o'zaro ta'siri uchta o'lchamda — kognitiv, aksiologik va kommunikativ darajalarda tahlil qilindi. Kognitiv metod yordamida insonning iqtisodiy qarorlarda axborotni qabul qilish, qayta ishlash va uni ma'naviy qadriyatlar bilan uyg'unlashtirish jarayonlari o'rganildi. Aksiologik yondashuv orqali esa bilimning iqtisodiy qadriyatga aylanish jarayoni, ya'ni bilimning ma'naviy va axloqiy determinatsiyasi tahlil qilindi. Shu bilan birga, kommunikativ tahlil iqtisodiy ongning ijtimoiy muloqot muhitida shakllanishini ko'rsatib berdi: inson tafakkuri iqtisodiy ma'lumotni nafaqat qabul qiladi, balki uni baholaydi, tahlil qiladi va ijtimoiy diskurs orqali qayta ishlab chiqadi.

Metodologik modelda bilishning iqtisodiy chegaralarini aniqlash uchun gnoseologik inversiya prinsipi qo'llanildi: bunda inson faqat iqtisodiy sub'ekt sifatida emas, balki biluvchi mavjudot sifatida tadqiq etildi. Falsafiy sintez metodi yordamida iqtisodiy tafakkurdagi ratsional, intuitiv va ijtimoiy determinantlar o'zaro integratsiya qilindi. Kritik realizm yondashuvi orqali bilimning obyektiv haqiqat bilan aloqasi,

“bilim — hokimiyat — foyda” uchligi o‘rtasidagi murakkab bog‘liqlik ochib berildi. Tadqiqot natijasida ishlab chiqilgan metodologik asos inson tafakkurining iqtisodiy ongndagi rolini aniqlab, gnoseologiyani iqtisodiy tafakkurning falsafiy poydevori sifatida belgilaydi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Tahlil va natijalar bo‘limi tadqiqotning gnoseologik va epistemik metodologiyasi asosida inson tafakkurining iqtisodiy ongndagi o‘rni va rolini tizimli tahlil etishga qaratilgan. Iqtisodiy tafakkur, mohiyatan, insonning bilish jarayonlarida shakllanadigan kognitiv faoliyat mahsuli hisoblanadi. Shu sababli, bilish jarayonining qanday mexanizmlar orqali iqtisodiy qarorlar, ongli tanlov va axborotga munosabatni belgilashi gnoseologik yondashuvning markazida turadi. Inson tafakkuri iqtisodiy voqelikni nafaqat aks ettiradi, balki uni talqin etadi, baholaydi va qayta yaratadi. Tadqiqotning tahliliy natijalari shuni ko‘rsatadiki, iqtisodiy ong uch asosiy bilish shakli — sub‘ektiv, ijtimoiy va institutsional bilish — asosida shakllanadi; ularning har biri iqtisodiy tafakkurda ma‘naviy qadriyat, madaniy anglash va axborot muhitining gnoseologik ta‘siri bilan uzviy bog‘liqdir. Shu bois, iqtisodiy ongni tahlil qilishda faqat iqtisodiy indikatorlar emas, balki bilishning falsafiy va ma‘naviy komponentlarini ham hisobga olish zarur.

Zamonaviy gnoseologik tahlil shuni ko‘rsatmoqdaki, iqtisodiy ong insonning bilish faoliyatini tor doirada ifodalabgina qolmay, balki uning mavjudlikni anglash darajasini ham belgilaydi. Bugungi kunda axborot oqimlarining kuchayishi, algoritmik qaror tizimlarining kengayishi va sun‘iy intellektning iqtisodiy jarayonlarga singib borishi natijasida inson tafakkuri yangi gnoseologik sinovlarga duch kelmoqda. Bilishning ratsional, intuitiv va aksiologik jihatlari o‘rtasidagi muvozanat buzilishi iqtisodiy qarorlar sifatini pasaytirishi mumkin. Shu sababli, tahlil va natijalar bo‘limida inson tafakkurining gnoseologik strukturasi, uning iqtisodiy ongga ta‘sir etuvchi kognitiv va aksiologik mexanizmlari, shuningdek, bilishning iqtisodiy kontekstdagi chegaralari chuqur tahlil qilinadi. Ushbu tahlilning maqsadi — inson tafakkurini iqtisodiy tizimning passiv qismi emas, balki faol bilish sub‘ekti sifatida qayta talqin etish hamda iqtisodiy ongni gnoseologik integratsiyaning markaziy elementi sifatida asoslab berishdir.

1-jadval.

Iqtisodiy ongning gnoseologik darajalari va ularning bilish shakllari

Daraja	Bilish shakli	Mazmuni	Asosiy funksiyasi
1. Sub‘ektiv bilish	Individual idrok, hissiy tajriba	Insonning shaxsiy bilimlari, sezgi va refleksiyasi asosida qaror qabul qilish jarayoni	Iqtisodiy qarorlarni individual psixologik tahlil asosida belgilaydi
2. Ijtimoiy bilish	Jamiyat qadriyatlari va diskurslar	Iqtisodiy ongning madaniy, axloqiy va kommunikativ asoslari	Ijtimoiy me‘yorlar orqali qarorlarning legitimligini ta‘minlaydi
3. Institutsional bilish	Texnologik va siyosiy tizimlar	Bilimning iqtisodiy tizimga integratsiyasi, algoritmik nazorat shakllari	Bozor va davlat strukturalarida bilishning rasmiy modellarini belgilaydi

Manba: Muallif tomonidan tuzilgan

1-jadvalda keltirilgan uch pogʻonali gnoseologik tuzilma — subʼektiv, ijtimoiy va institutsional bilish darajalari — iqtisodiy ongning shakllanish mexanizmlarini tizimli ravishda ochib beradi. Subʼektiv bilish darajasida insonning iqtisodiy qarorlari hissiy tajriba, intuitiv sezgi va ichki refleksiya orqali shakllanadi. Bu bosqichda tafakkurning gnoseologik xususiyati individual ong va tajribaning birlashuvida namoyon boʻladi. Polanyi (1966) tomonidan ilgari surilgan "tacit knowledge" (yashirin bilim) konsepsiyasi aynan shu jarayonni ifodalaydi — inson har doim bilganidan koʻra koʻproq narsani tushunadi, lekin uni ifoda etish doim ham mumkin emas. Shu jihatdan, subʼektiv bilish iqtisodiy qarorlarning empirik, lekin noratsional asosini tashkil etadi. Kahneman va Tversky (1979) "Prospect Theory" modeli orqali bu holatni tajribaviy isbotlab, insonning iqtisodiy tafakkuri koʻpincha sezgi va emotsional reaksiyalar bilan chegaralanganini koʻrsatadi. Demak, subʼektiv bilish iqtisodiy ongning birlamchi, ammo eng noaniq qatlamidir — u gnoseologik nuqtai nazardan inson tafakkurining tajriba bilan shakllangan individual kognitiv maydonini tashkil etadi.

Ijtimoiy va institutsional bilish darajalari esa subʼektiv idrokdan kollektiv ongga oʻtish jarayonini anglatadi. Habermas (1984) tomonidan ishlab chiqilgan kommunikativ ratsionallik nazariyasiga koʻra, iqtisodiy qarorlar individual manfaat emas, balki ijtimoiy kelishuv, axloqiy meʼyor va madaniy qadriyatlar kontekstida shakllanadi. Shu bois, ijtimoiy bilish bosqichi iqtisodiy ongning ijtimoiy legitimatsiya mexanizmini taʼminlaydi — yaʼni, inson oʻz qarorini nafaqat iqtisodiy foyda nuqtayi nazaridan, balki jamiyat qadriyatlariga moslik mezonida baholaydi. Buning yuqori bosqichi — institutsional bilish darajasi — iqtisodiy tafakkurning tizimlashtirilgan, normativ va texnologik shaklidir. Bu bosqichda inson tafakkuri iqtisodiy institutlar, siyosiy regulyatsiya va raqamli texnologiyalar bilan oʻzaro uygʻunlashadi. Zuboff (2019) tomonidan ilgari surilgan "surveillance capitalism" konsepsiyasi bu holatni aniq ifodalaydi: raqamli iqtisodiy tizimlar inson tafakkurining kognitiv jarayonlarini algoritmik modellar orqali boshqaradi. Natijada, iqtisodiy ongning gnoseologik strukturasida bilish jarayoni endilikda nafaqat inson tafakkurining mahsuli, balki iqtisodiy tizimning institutsional komponentiga aylanadi.

2-jadval.

Inson tafakkurining iqtisodiy chegaralarini belgilovchi gnoseologik omillar

Gnoseologik omil	Taʼrifi	Iqtisodiy koʻrinish	Bilishdagi cheklov
Kognitiv determinizm	Bilish jarayonining oldindan belgilanishi	Algoritmik iqtisodiyot, raqamli tahlil tizimlari	Tanlov mustaqilligining kamayishi
Epistemik assimetriya	Bilimning notekis taqsimoti	Axborot monopoliyasi, korporativ bilim nazorati	Bilimga teng kirishning cheklanishi
Bilimning tovarlashuvi	Bilimning iqtisodiy resursga aylanishi	Bilimning bozor bahosi, "intellektual kapital"	Bilishning maʼnaviy qadriyatdan ajralishi

Manba: Muallif tomonidan tuzilgan

2-jadvalda iqtisodiy tafakkur va bilish jarayonlariga taʼsir etuvchi uchta fundamental gnoseologik omil — kognitiv determinizm, epistemik assimetriya va bilimning tovarlashuvi — tizimli ravishda yoritilgan. Bu omillar inson tafakkurining iqtisodiy qarorlar qabul qilishdagi erkinligi, obʼektivligi va axloqiy mohiyatini

chegaralovchi asosiy gnoseologik konstruksiyalar sifatida namoyon bo‘ladi. Kognitiv determinizm inson tafakkurining oldindan belgilangan kognitiv strukturalar va axborot oqimlari doirasida harakat qilishini anglatadi. Zuboff (2019) tomonidan “raqamli kuzatuv kapitalizmi” modeli aynan shu holatni tahlil qilib, inson tafakkuri algoritmik boshqaruv ostida qanday “avtomatlashtirilgan bilish” shakliga kirib borayotganini ko‘rsatadi. Bu holatda bilish jarayoni insonning ongli tahlil faoliyatidan ko‘ra, tashqi tizimlar tomonidan yo‘naltirilgan algoritmik qaror mexanizmlariga aylanadi. U. Beck (1992) “Risk Society” asarida zamonaviy iqtisodiy ong xavf, noaniqlik va ortiqcha axborot oqimlari sharoitida o‘zining gnoseologik barqarorligini yo‘qotayotganini ta’kidlaydi. Demak, kognitiv determinizm inson tafakkurining iqtisodiy jarayonlarda mustaqil bilish sub’ekti sifatida emas, balki tizimga moslashuvchi agent sifatida harakat qilishiga olib keladi.

Epistemik assimetriya va bilimning tovarlashuvi esa bilish jarayonining ijtimoiy-iqtisodiy muvozanatini buzuvchi ikki asosiy mexanizmdir. Epistemik assimetriya tushunchasi J. Rawls (1971) va A. Sen (1999) nazariyalarida “bilim adolatsizligi” sifatida yoritilgan. Rawlsning adolat nazariyasida bilimga teng kirish inson erkinligining asosiy sharti sifatida qaralsa, Senning “Development as Freedom” asarida bilim inson taraqqiyotining ijtimoiy kapitali sifatida talqin etiladi. Ammo real iqtisodiy tizimlarda bilim teng taqsimlanmaganligi sababli, tafakkur faoliyatida “bilim monopoliyasi” vujudga keladi — ya’ni, bilim manbalariga egalik qiluvchi elitalar iqtisodiy qarorlar oqimini belgilab beradi. Bu esa iqtisodiy ongni sub’ektiv tahlildan mahrum etib, uni ierarxik tuzilma ichida shakllantiradi.

Shu bilan birga, Nicolet (2018) tomonidan ilgari surilgan “bilimning tovarlashuvi” g‘oyasi zamonaviy iqtisodiy epistemologiyada yangi burilishni ifodalaydi: bilim o‘zining gnoseologik mohiyatidan ajralib, bozor qiymatiga ega resursga aylanadi. Drucker (1993) tomonidan qayd etilganidek, “bilim endi kuchdir, ammo u ham kapital singari investitsiya va qayta taqsimlash ob’ekti bo‘lib qoldi”. Bu holatda bilish jarayonining ma’naviy va aksiologik qadriyati iqtisodiy foydaga subordinatsiya qilinadi.

3-jadval.

Iqtisodiy ong va tafakkur o‘rtasidagi gnoseologik integratsiya modeli

Daraja	Tafakkur jarayoni	Iqtisodiy ifodasi	Integratsiya mexanizmi
1. Bilish (epistemik)	Ongli bilish, tajriba va mantiqiy anglash	Qarorlarning kognitiv asoslanishi	Axborot tahlili va tajriba sintezi
2. Anglash (aksiologik)	Ma’naviy qadriyatlar, mas’uliyat	Iqtisodiy tanlovda etik elementlar	Madaniy va axloqiy refleksiya
3. Yaratuvchanlik (ontologik)	Ijodiy tafakkur, innovatsion ong	Bilimning yangi shakllarini ishlab chiqish	Tafakkurning transformatsion kuchi

Manba: Muallif tomonidan tuzilgan

3-jadvalda iqtisodiy ong va inson tafakkuri o‘rtasidagi gnoseologik integratsiya modeli uch darajada — bilish (epistemik), anglash (aksiologik) va yaratuvchanlik (ontologik) pog‘onalarda tahlil qilingan. Bu model gnoseologik jihatdan inson

tafakkurining iqtisodiy faoliyatdagi murakkab kognitiv tizimini ifodalaydi. Birinchi bosqich — bilish (epistemik) darajasi — insonning obyektiv haqiqatni qabul qilish, ma'lumotni tahlil qilish va tajriba orqali umumlashtirish qobiliyatini anglatadi. Audi (2010) va Kahneman & Tversky (1979) ishlariga tayanilgan holda bu daraja inson tafakkurining analitik–ratsional mexanizmlarini belgilaydi. Biroq iqtisodiy kontekstda bu bilish shakli ko'pincha cheklangan ratsionallik bilan chegaralanadi; ya'ni, inson o'z qarorlarini to'liq mantiqiy asosda emas, balki ehtimollar va sub'ektiv taxminlar asosida qabul qiladi. Shu sababli, gnoseologik nuqtai nazardan, iqtisodiy qarorlar har doim to'liq bilish natijasi emas, balki bilishning imkon darajasida amalga oshgan interpretativ jarayondir. Bu bosqich inson tafakkurining empirik asosini tashkil etadi, lekin unda bilim hali axloqiy va yaratuvchan komponent bilan boyitilmagan.

Ikkinchi bosqich — anglash (aksiologik) darajasi — bilimning ma'nosi va qadriyatlar tizimidagi o'rnini belgilaydi. Habermas (1996) tomonidan ishlab chiqilgan kommunikativ ratsionallik nazariyasiga ko'ra, insonning iqtisodiy tafakkuri faqat individual bilim emas, balki ijtimoiy muloqot, hamkorlik va ma'naviy mas'uliyat orqali shakllanadi. Shu sababli, bu bosqichda bilim iqtisodiy qarorlarning axloqiy negiziga aylanadi. Sen (1999) ham shunga o'xshash tarzda erkinlik va bilish o'rtasidagi aksiologik aloqani tahlil qilib, insonning iqtisodiy faoliyatini ma'naviy o'zini anglash jarayoni sifatida talqin etadi. Uchinchi bosqich — yaratuvchanlik (ontologik) darajasi — inson tafakkurining eng yuqori bosqichidir, unda bilim endi mavjud haqiqatni tushunish vositasi emas, balki yangi iqtisodiy va ijtimoiy haqiqatni yaratish qudratiga aylanadi. Drucker (1993) va Florida (2002) asarlarida bu daraja “bilim iqtisodiyoti”ning poydevori sifatida ko'rsatilgan: inson yaratuvchan tafakkur orqali nafaqat iqtisodiy innovatsiyalarni, balki ijtimoiy ongni ham qayta shakllantiradi. Shu tariqa, uch bosqichli integratsiya modeli gnoseologik jarayonni dinamik tizim sifatida talqin etadi — bu jarayonda tafakkur faqat bilish emas, balki axloqiy anglash va yaratuvchanlik orqali mavjudlikni mazmunan o'zgartirish qudratiga ega.

Bu tahlildan kelib chiqadiki, iqtisodiy ongni chuqur anglash uchun inson tafakkurining barcha gnoseologik bosqichlarini uyg'un holda o'rganish zarur. Epistemik bosqichda inson tafakkuri ma'lumotni tahlil qiladi; aksiologik bosqichda uni qadriyat va axloqiy mezonlar bilan bog'laydi; ontologik bosqichda esa bu bilim asosida yangi ijtimoiy-iqtisodiy ma'nolarni yaratadi. Shu jihatdan, 3-jadval inson tafakkurining iqtisodiy faoliyatdagi evolyutsion mohiyatini ilmiy asosda ifodalaydi: tafakkur iqtisodiy foyda vositasi emas, balki ijtimoiy va ma'naviy yaratuvchanlik kuchidir. Bu model insonni iqtisodiy tizimning “bilim iste'molchisi” emas, balki “bilim yaratuvchisi” sifatida qayta talqin etish zarurligini ko'rsatadi. Demak, gnoseologik jihatdan iqtisodiy tafakkur insonning o'z borlig'ini bilish, qadriyatlarni anglash va yangi ijtimoiy haqiqatni yaratish jarayonining integratsiyalashgan ifodasidir.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Mazkur tadqiqotda bilish jarayonlari va inson tafakkurining iqtisodiy ong bilan o'zaro aloqasi gnoseologik paradigmalarga tayanib chuqur tahlil qilindi. Tahlillar shuni ko'rsatdiki, iqtisodiy faoliyatda insonning qaror qabul qilish qobiliyati faqat ratsional

hisob-kitob bilan emas, balki bilishning sub’ektiv, ijtimoiy va institutsional darajalari orqali shakllanadi. Shu bois, iqtisodiy ongning gnoseologik yondashuv asosida o’rganish zamonaviy iqtisodiy fikrning metodologik yangilanishiga xizmat qiladi. Tadqiqot natijalari iqtisodiy tafakkurni insonning bilim yaratish, ma’naviy anglash va ijtimoiy qadriyatlarni shakllantirish jarayonidagi faol kognitiv tizim sifatida talqin qilish zarurligini asoslaydi.

Birinchidan, iqtisodiy ongning gnoseologik tuzilmasi uch asosiy darajada — sub’ektiv, ijtimoiy va institutsional bilish qatlamlarida shakllanadi. Sub’ektiv bilish darajasida inson o’z iqtisodiy qarorlarini shaxsiy tajriba, sezgi va refleksiya orqali qabul qiladi, bu esa tafakkurning individual kognitiv chegaralarini belgilaydi. Ijtimoiy bilish bosqichi jamiyat qadriyatlari, madaniy me’yorlar va kommunikativ diskurslar asosida shakllanib, iqtisodiy qarorlarning ijtimoiy legitimligini ta’minlaydi. Institutsional bilish esa iqtisodiy ongning eng murakkab shakli bo’lib, raqamli texnologiyalar, siyosiy me’yorlar va bilim siyosati orqali nazorat qilinadi. Shu sababli, iqtisodiy tafakkur mustaqilligini saqlash uchun inson tafakkurining har uch qatlamini uyg’unlashtiruvchi falsafiy mexanizmlar zarur.

Ikkinchidan, iqtisodiy tafakkurning rivojiga ta’sir etuvchi asosiy gnoseologik omillar — kognitiv determinizm, epistemik assimetriya va bilimning tovarlashuvi — insonning bilish erkinligini cheklaydi. Algoritmik iqtisodiyot va raqamli boshqaruv tizimlari tafakkurni “avtomatlashtirilgan bilish” jarayoniga aylantirib, kognitiv suverenitetni pasaytirmoqda. Shu sababli, iqtisodiy siyosat va ta’lim tizimida inson tafakkurining tanqidiy fikrlash, axloqiy anglash va ma’naviy refleksiya mexanizmlarini kuchaytirish muhim. Bu, o’z navbatida, bilimning tovar emas, qadriyat sifatida qaralishiga zamin yaratadi.

Uchinchidan, iqtisodiy ongning gnoseologik integratsiyasi — bilish, anglash va yaratuvchanlik bosqichlarining uyg’unlashuvi orqali sodir bo’ladi. Bilish darajasida inson ma’lumotni qayta ishlaydi, anglash darajasida uni qadriyat bilan boyitadi, yaratuvchanlik darajasida esa yangi ijtimoiy-iqtisodiy ma’nolarni yaratadi. Shu jihatdan, iqtisodiy tafakkur faqat ma’lumotlarni iste’mol qiluvchi emas, balki yangi bilim va g’oya ishlab chiqaruvchi yaratuvchan kuch sifatida qayta talqin etilishi zarur.

To’rtinchidan, iqtisodiy ongning gnoseologik tahlil qilish natijasida aniqlanishicha, bilimning iqtisodiylashuvi inson tafakkurining erkinligini chegaralab qo’yimoqda. Bilim kapitalga aylangan sari uning ma’naviy va aksiologik mohiyati yo’qoladi. Shu sababli, bilim siyosatini insonparvarlik falsafasi asosida shakllantirish, ilmiy izlanishlarda ijtimoiy adolat va gnoseologik tenglik tamoyillarini joriy etish zarur.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Drucker, P. (1993). Post-Capitalist Society. HarperBusiness, New York. ISBN 978-0-88730-620-5.
2. Nicolet, J. (2018). The Economization of Knowledge in the Digital Age. Routledge, London & New York. ISBN 978-1-138-54336-1.
3. Audi, R. (2010). Epistemology: A Contemporary Introduction to the Theory of Knowledge. Routledge, London & New York. ISBN 978-0-415-98883-2.

4. Zuboff, S. (2019). *The Age of Surveillance Capitalism: The Fight for a Human Future at the New Frontier of Power*. PublicAffairs, London. ISBN 978-1-61039-569-4.
5. Habermas, J. (1984). *The Theory of Communicative Action*. Vol. 1. Beacon Press, Boston. ISBN 978-0-8070-1400-1.
6. Drucker, P. (1993). *Post-Capitalist Society*. HarperBusiness, New York.
7. Florida, R. (2002). *The Rise of the Creative Class*. Basic Books, New York.
8. Nicolet, J. (2018). *The Economization of Knowledge in the Digital Age*. Routledge, London.
9. Zuboff, S. (2019). *The Age of Surveillance Capitalism*. PublicAffairs, London.
10. Audi, R. (2010). *Epistemology: A Contemporary Introduction to the Theory of Knowledge*. Routledge, London.
11. Habermas, J. (1984). *The Theory of Communicative Action*. Beacon Press, Boston.
12. Polanyi, M. (1966). *The Tacit Dimension*. Doubleday, New York.
13. Hayek, F. A. (1945). *The Use of Knowledge in Society*. *American Economic Review*, 35(4), 519–530.
14. Kahneman, D., & Tversky, A. (1979). *Prospect Theory: An Analysis of Decision under Risk*. *Econometrica*, 47(2), 263–291.
15. Gigerenzer, G. (2000). *Adaptive Thinking: Rationality in the Real World*. Oxford University Press.
16. Sen, A. (1999). *Development as Freedom*. Oxford University Press.
17. Rawls, J. (1971). *A Theory of Justice*. Harvard University Press.
18. Lyotard, J.-F. (1984). *The Postmodern Condition: A Report on Knowledge*. University of Minnesota Press.
19. Foucault, M. (1969). *The Archaeology of Knowledge*. Gallimard, Paris.
20. Habermas, J. (1996). *Between Facts and Norms*. Polity Press, Cambridge.
21. Beck, U. (1992). *Risk Society: Towards a New Modernity*. Sage Publications, London.